

Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimârîsi

Doç. Dr. Ara ALTUN

İsır'da ilk Müslüman Türk Devleti'ni kurarak, kısa süre için bu bölgede parlak bir gelişme yaratan Tolunoğulları, yerini Kuzey Afrikalı sülalelere bırakırken, Asya içlerinde, Karluk Türkleri İslâmiyeti kabul ederek X. yy. içinde parlak bir gelişmenin yolunu açıyordu.

İslâmiyetten önceki Asya Türk mimârîsi hakkında bilgilerimiz kısıtlıdır. Daha çok yazılı kaynaklar ve bazı duvarlar resimleri, Budist ve Maniheizt tapınakların biçimleri yanında, özellikle konut mimârîsi hakkında ipuçları vermektedir. Günümüze taşınır eserleriyle ulaşabilen mezar yapıları ise çoğunlukla "kurgan" biçiminde görülmekte, bazı kule mezarlar ile Kültigin Anıtı değişik biçimleriyle dikkati çekmektedir. Uygurların özellikle Hoço merkezindeki kubbeli mezar yapılarının geçiş bölgelerindeki prizmatik Türk Üçgenleri ise bu türün erken örnekleri arasında değerlendirilmektedir. Kara Hoço Surları dışında Müslüman tüccarlar için İpek Yolu üzerinde yapıldığı ileri sürülen büyükçe kubbeli tek mekânlı mescit ise aşağıda üzerinde ayrıca durulacak önemli bir yapı olarak görülmektedir.

Karluk boylarının Karahanlılar adı altında X. yy. sonlarında Buhara'yı almalarından sonra mimârî alanındaki gelişme yepyeni bir hızla kendini belli etmeye başlamıştır. Bu arada güneyden komşuları Gazneliler, Afganistan çevresinden Horasan bölgesini zorluyordu. Maverâünnehir ve Türkmenistan çevreleri ile Afganistan ve Horasan çevresinin yakın kültür alışverişi 1040'dan sonra Büyük Selçukluların kuvvetli merkezî idaresi altında İran ve Horasan'da yepyeni bir mimârî sentez halinde canlı ve parlak bir dönem yaratmıştır. Bu dönemde geliştirilen prensipler, bütün doğu İslâm dünyasında çeşitli boyutlarda kullanılan vazgeçilmez tasarım esaslarını meydana getirmiştir. Atabekler eliyle Suriye-İrak ve oradan da Eyyübîler aracılığı ile Mısır'a geçen bu dönemin mimârî ilkeleri, Suriye bölgesinin erken İslam mimârîsi denemeleriyle kaynaşarak yeni tasarım ve formları hazırlamıştır. Azarbeycan Atabekleri döneminde tuğla malzeme yanında taş işçiliği ve yeni boyutlar kazanan mimârî anıtlar, 1071'den sonra Türklere açılan Anadolu'da, hem İran Büyük Selçuklu plan ve formlarını, hem de Zengiler ve Azerbaycan Atabekleri'nde geliştirilen biçimleri, taş malzemeyle kuvvetli bir sentez halinde yoğurarak yeni denemelere başlayan başarılı bir döneme yol açmıştır.

XII. yy. Anadolu Türk Mimârîsi'nin özünü teşkil eden bu sürekli araştırma ve deneme devresi, Anadolu'daki İlk Türk Devletleri'nin mimârî anıtlarıyla değerlendirilir. XIII. yy. başlarından itibaren Anadolu Selçuklu Dev-

letin, Anadolu Türk Birliğini sağlaması, Anadolu'da mimârî alanında yeni bir rönesans yaratılmasına temel olmuştur. Bütün san'at tarihçilerini adeta hayrete düşüren bu yaratma heyecanı, mimârî mekân yaratma anlayışı bakımından uzak bölgeleri bile etkilemiş görünüyor. Geleneksel hale gelmiş olan dinî mimârî plan ve formları yanında, mezar anıtları ve özellikle ker-vansaraylar bu mekân araştırmalarının dikkati çeken yapılarıdır.

XIII. yy.ın ikinci yarısında Moğol akınları bu gelişmeyi etkileyememiş, hatta İlhanlı idaresi altında bile Anadolu'da Selçuklu Mimârîsi'nin gelenekleri sürdürülmüştür. XIV. yy.ın başında Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması sonucu ortaya çıkan Türkmen Beylikleri döneminde, sınırlı malî imkânlar içinde, küçük ölçüde fakat sağlam mekân denemelerine bir eğilim sezilmektedir. Bu yeni denemeler giderek Osmanlı Mimârîsinin anıtsal üslubunu hazırlamıştır. Özetle Ortaçağ Türk Mimârîsi, sürekli deneme ve atılımlarla belli bir devamlılık içinde gelişmiş, bu devamlılık plan ve formların basit tekrarları şeklinde değil, geleneksel çizgiyi koruyarak yeni mekân araştırmaları biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu da Ortaçağ Türk Mimârîsinin özelliklerinden birini teşkil etmiştir.

Sinan dönemi Osmanlı Mimarisine bir giriş olarak ele alınan bu kısa bölümde, Ortaçağ Türk Mimarîsinin ana hatlarını verebilmek, anıt eserler üzerinde tek tek durulamayacağına göre genellemelerle mümkün olacaktır. Bu yüzden İslâmî dönem Türk Mimarîsinde kullanılan yapı tiplerini alt bölümler halinde ele almak gerekecektir.

Camiler, Asya'da yeni Müslüman olan Türk boylarının, yeni bir yaratma heyecanı ile ele aldıkları anıt eserler olarak X. yy. içinde şaşırtıcı özelliklerle karşımıza çıkar. Yukarıda sözü edilen Kara Hoço surları dışındaki tek kubbeli merkezi yapının bir benzeri de Dehistan mezarlığında Karahanlı dönemine tarihlenen Şir-Kebir isimli yapıdır. Ştuk süslemeli iç mekânı, kademeli trompları ile bu yapı da, bir mezardan çok diğeri gibi bir cami-mescit olabilir. Asıl dikkati çeken iki Karahanlı camisinden ilki, Buhara yakınlarındaki Hazara Camii, XI. yy. başlarından kerpiç esaslı bir yapıdır. Kitlesel dış görünüşü yanında, planı kare bir mekân yaratılmasına imkân tanımaktadır. Ortada dört yuvarlak tuğla paye ve dört kemer bir kubbeyi taşımakta, köşelerde birer küçük kubbe yer almaktadır. Aradaki bölümler ise birer tekne tonoz ile örtülüdür. Son yıllarda, İslâmî yetten önceki Gök Tapınaklarının kozmik diagramla sembolleşen dört ana yön, dört ara yön ve merkez düşüncesi ile desteklenen bir geleneğin cami mimarîsine uygulanmış şekli olduğu görüşü kuvvet kazanmış olmakla birlikte, bu kısa bölümde bunun tartışması mümkün değildir. Ancak, çok sonraları, merkezi planlı, dört yarım kubbeli plan şemasında karşımıza çıkacak bu tasarımın böylesine erken bir uygulamada görülmesi herhalde daima dikkati çekecektir. Merv yakınlarında diğeri bir Karahanlı yapısı XII. yy. başlarına kadar uzanabilecek Talhatan Baba Camii ise, enine gelişen mekânın ortasında mihrap önü kubbesi ile diğeri yerleşik bir plan şemasının erken tarihten olgun bir örneğidir. İri payelerle, adeta altı dayanaklı camilerin plan şemasına hazırlık sezilmektedir. Ancak, kubbenin oturma sistemi farklıdır. Önemli bir özellik de, kuzeydeki bölümün geniş bir kemer açıklığı ile dışa açılmasıdır. Burada geniş bir avluya hitap edebilen bir tasarım söz konusudur. Bildiğimiz diğeri Karahanlı Camilerinde orijinal durumları ile böyle bir eğilim vardır. Leşker-i Bazar Gazneli kentinin ulu camisi de kazılarla aydınlatılmış bir erken dönem denemesidir. Burada da iki sıra paye ile enine gelişen mekânda bir mihrap önü kubbesi yer almaktadır. Ama, geri tarafı, kemerlerle tamamen avluya açıktır. Zaten bir ordugâh şehri Ulu Camisi olan yapıda yine aynı eğilim sezilmektedir. İlk İslâm camilerinde görmeye alışık olduğumuz, çok ayaklı ve enine gelişen ana mekân sistemi İran'da

Abbasi dönemi camilerinde de etkin olmuştur. Karahanlı ve Gazneli Camilerinde, bir bakıma, dışarıya kuvvetli bağlantı ile genişleyebilecek cemaate yönelik namazgâh esaslı bir kaygı sezilmektedir. Ama mihrap önünde kubbenin kuvvetli bir motif olarak, bu erken dönemden itibaren varlığını hissettirmeye başladığını da açıklıkla söylemek mümkündür. Hazer Camii'nin kapalı tasarımı ise tamamen tek örnek olarak kalmaya devam edecektir. Büyük Selçuklu dönemi camilerinde ilk örnekler, İsfahan Ulu Camii'nin Melikşah dönemi (1080) çekirdeği gibi, kubbeli mekânlar esasına dayanıyordu. Sivil mimaride daha önce denenmiş olan Kubbe - Eyvan birleşmesi bu yapılarda başarı ile gerçekleşiyordu. Kubbe altında toparlanan ana mekân, eyvan aracılığı ile dışa açılabilir, genişleme eğilimi burada da ortaya çıkıyordu. Kubbeli ana mekânın iki yanında, daha alçak ve basit kollarla enine bir gelişme olduğu, kalan orijinal yapılardan anlaşılmaktadır. Bu yapılara köşk tipi cami adı da verilmekle birlikte, orijinal örnekler günümüze ulaşmamıştır. Bunun da asıl sebeplerinden birisi; 1135 tarihli Zevvare Ulu Camii'nin yapımından hemen sonra, bu yapılara dört eyvanlı avlular ve ek mekânlar ilâve edilmesidir. Bu önemli basamak yapıyı ele almadan önce, İsfahan Ulu Camii'nin iki çekirdek kubbeli mekânındaki konstrüktif özelliklere değinmek gerekir. Gerek 1080 tarihli Melikşah'ın mihrap önü kubbesinde, gerekse, kuzeydeki Terken Hatun adına yapılan Kümbeti Haki'de, kubbe tamamen ayaklar sistemi tarafından taşınmaktadır. Özellikle üç yönde üçer kemerli açıklık bırakacak şekilde tasarlanan altyapının üstünde yonca tromplu hafifçe sivrilen tuğla kubbe, Selçuklu kubbesinin de karakteristiğini meydana getirmektedir. Temelden kubbe kilidine kadar, silmelerle hareketlendirilen iç mekân, gerçekten de, Gotik'den çok daha önce Gotik prensipleri karşımıza çıkaran bir mimari yaratmaya işaretler. Bu kubbe konstrüksiyonu Selçuklu camilerinin çoğunda denenecek ve bir koldan Anadolu'ya, bir koldan da Mısır'a kadar uzayan bir etkinliği olacaktır. 1135 tarihli Zevvare Ulu Camii'nde ise, çok olgun orantılar kurularak, Kubbe-Eyvan birleşmesinin kuzeyine revaklı ve dört eyvanlı bir avlu eklenmiş, girişler ise dolaylı olarak yanlardan sağlanmıştır. Fazla büyük olmayan avlunun kible yönündeki eyvan daha geniş tutulmuş, kubbe ise dıştan da yapıya hâkim bir görünüş kazanmıştır. Bu tarihten hemen sonra başta İran'daki Büyük Selçuklu camileri olmak üzere, hemen hemen bütün Doğu İslâm dünyasında camilerin vazgeçilmez plan şeması haline gelen bu tasarım, bir ölçüde gelişmeyi tıkamıştır. Çünkü, ölçüler büyüdükçe eyvanlarla revaklı avlunun oranları bozulmuş, dengeyi sağlamak için iki katlı revaklar yapımı gibi çözümler aranmaya başlanmıştır. İlerki yüzyıllara baktığımızda, bir de sırlı tuğla ve çini kaplama ile yüklenen bu tasarımın, çıkış noktasındaki dengeli etkisinden uzaklaştığını görürüz. Merkezî plan şemaları ise, cami mimârisinde Anadolu'daki gelişmelere kadar adeta unutulmuş görünmektedir. Tebriz'de Karakoyunlu devrinden Gök Mescit XV. yy. da değişik bir deneme olarak bir ölçüde merkezî kubbe problemini tekrar ele alacaktır. Selçuklu Atabeyleri'nden Zengiler'in Suriye-Irak çevresindeki camileri, VIII. yy. dan Şam Emeviye Camii'nin geleceğine yabancı değildir. Geniş avlunun kible yönünde, enine gelişen çok ayaklı bu cami şemasına Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emriyle bir kubbe eklenmişse de, bu kubbe bir mihrap önü kubbesi değildir ve maksure geleneğinin bir devamı şeklinde ele alınır. Yalnız, burada dikkat edilmesi gereken bir nokta yeni bir üslûbun başlamasıdır. Zengi dönemi yapılarının büyük çoğunluğu, medrese şeklinde düzenlenmiş külliyele ağırlık vermiştir. Dört eyvanlı avlusu olan medrese şeklinde düzenlenen bu yapıların kible eyvanlarında ise, genellikle yatık dikdörtgen planlı ve avluya birden fazla bağlantısı olan cami veya mescidler yer almaktadır. Çoğunun ortasında bir kubbe, iki yanında da beşik tonozlar dikkati çeker. Camii'nin, medresenin kible eyvanında teşkilatlandığı bu tasarım, Mısır'da Memluk dönemi Türk mimârisinde de devam etmiştir. Bağımsız cami yapısı

olan ender örneklerden XIII. yy. ortalarından Baybars Camii ise, İsfahan Mescidi Cuması'ndaki Melikşah kubbesinde çıkış noktasını gördüğümüz konstrüksiyona sahip bir mihrap önü kubbesi ile karşımıza çıkar. Camiin genel tasarımında ise avlulu, ana mekânı çok ayaklı şema hâkimdir.

Anadolu'ya baktığımızda, en eski camilerden Diyarbakır Ulu Camii'nin Şam Emeviye Camii geleneğini ve çizgilerini sürdürdüğünü görürüz. Yine Melikşah'ın erken tarihli bir kitabesine sahip olan yapı, XIII. yy. başlarında çevresindeki Artuklu eklemeleriyle son şeklini almıştır. 1129 yılına tarihlenen Siirt Ulu Camii de Anadolu'da doğrudan Büyük Selçuklu san'atı çevresine bağlanan yapılardandır. Son yıllardaki onarımında, kurşun kaplamalı, kasnaklı dış görünüş kazandırılan bu yapının kubbeli bölümlerinin incelenmesi ilgi çekici sonuçlar ortaya çıkarmıştı. Yapının çekirdeğinde kubbeli bir bölüm ile kuzeyde eyvan biçimi bir açıklık sezilmektedir. Ölçüleri farklı yan kubbelerle enine genişletilmesi ve yapının uzağında bulunan minaresi, avlunun kible yönünde enine ana mekânlı bir tasarımın, Selçuklu geleneğindeki kubbeli-eyvanlı çekirdekle kaynaştırıldığı bir senteze işaret eder. Son onarımından sonra bu izleri açıklıkla görmek oldukça zorlaşmıştır. Bitlis'deki 1150 tarihli Ulu Cami için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Ama daha açık olan, ağır payelerle ayrılan neflerin meydana getirdiği tonozlu ana mekânda mihrap önü kubbesinin iyice belirmesidir. Üstelik sonradan üzerine külâh yapılarak daha da hakim bir motif haline getirilmiştir.

Artuklu dönemi camileri, 1157 tarihli Silvan Ulu Camii'nden başlamak üzere, yarım yüzyıllık bir süre içinde gelişmelerini tamamlamış görünmektedir. Enine gelişen ana mekânda mihrap önü kubbesi ve kuzeyde geniş avlu ile bazen çifte minare bu yapılarda esas olmuştur. 1204'de tamamlanan Kızıltepe Ulu Camii bunların en olgun örneği olmakla birlikte, Silvan Ulu Camii'nde İsfahan kubbesinin konstrüksiyonunun aynen uygulanmış olması, Büyük Selçuklu geleneklerinin Anadolu'daki ilk Türk camilerinin tasarımındaki etkisi daima göz önünde bulundurulmalıdır.

Danışmendli camilerinde, ilk defa Kayseri Köçük Cami-Medresesinde karşımıza çıkan cami-medrese birleşimi dikkati çeker. Ama, cami planlarında eskimiş bir görüşle dikine gelişme sözkonusu değildir. Aksine, bütün Anadolu Türk camilerinde, özellikle mihrap önündeki bölümlerde, kubbenin de desteklediği enine bir örtü daima varlığını hissettirmektedir. Girişlerin de çoğunlukla yanlara alınmış olması, mihraba doğru belirgin bir akışı engellemektedir. Ancak, içlerine girildiğinde kavranan bu mekân etkisi, zemin planları üzerindeki değerlendirmelerde bazen yanılmalara yol açmaktadır. Danışmendli camilerin den Kayseri Ulu Camiinde de böyledir. Büyük Selçuklu camilerinin Zevvare modelinden kaynaklanan bu tasarımda, avlu iyice küçülerek, eyvanlarından arınmış, sadece mihraba doğru beşik tonozlu bir eksen oluşturulmuştur. Niksar ve Sivas'da önceleri Danışmentlilere maledilen ulu camiler bu modelin dışında kalmaktadır. Sivas'daki Ulu Cami, bir bakıma çok ayaklı yapılar geleneğini sürdürmektedir. Urfa'daki en eski Anadolu camilerinden olan Urfa Ulu Camii gibi, ayaklar üzerinde kemer sistemi vardır. Ancak, orada yer alan tonozlar yerine kemerler, burada ağaç hatıllı düz bir tavanı taşımaktadır. Saltuklular'ın Erzurum Ulu Camii'nde olduğu gibi, orta avlunun sadece aydınlık feneri haline gelerek küçüldüğü örneklerde de mihrap önü kubbesi vazgeçilmez bir motif olarak kendini belli etmektedir. Belli bir ölçüde dikine gelişmenin sezilebildiği ender örnekler arasında Mengücekliler'in Divriği Kale Camii'ni göstermek mümkünse de onların başeseri olan Divriği Ulu Camii'nde bu etki zayıflamış, aydınlık feneri ile iç avlu etrafındaki mihrap önü kubbeli tasarım ağırlık kazanmıştır. Yukarıda değinildiği gibi, plan üzerinde daha zor anlaşılan bu kaygı, yapının içine girildiğinde ve dıştan formuna bakıldığında kendini daha iyi hissettirmektedir.

Anadolu Selçuklu camilerinde de durum değişmemektedir. Ancak, Ulu camiler, ağaç direkli camiler, mescitler gibi kolaylıkla guruplandırılabilir yapılar da bazı mekân denemelerinin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Konya merkezinde belki de saray camiiinden gelişen Alaeddin Camii, çekirdek kısmında kubbe-eyvan birleşmesini taşımaktadır. Bu çekirdeğin doğu ve batısına eklenen çok ayaklı sisteme bağlı mekânlar yapının tamamına enine gelişen mihrap önü kubbeli bir karakter kazandırmıştır. Kuzeydeki avlu ve kitabeler müzesini andıran avlu duvarı da bu görünüşünü tamamlamıştır. Konya'daki ilk Ulu Cami olması muhtemel olan yapı hakkında kesin bir görüş birliği yoktur. Ama Altunapa veya İplikçi Camii, Karamanlı dönemi onarımı sonrasında çok ayaklı, avlusuz bir karakter almıştır. Anadolu Selçuklu Camilerinden Niğde Alaeddin, yandan girişi, mihrap önünde üç kubbe ile belirtilen enine mekân kaygısı ve taş işçiliği ile dikkatleri üzerinde toplarken, Malatya Ulu Camii, Anadolu bir mimârın, Zevvare modeline uygun, büyük ölçüde tuğla ve sırlı tuğla kaplamalı bir uygulaması olarak karşımıza çıkar. Kubbe tromplarının üçlü yonca biçimi, kubbe-eyvan birleşmesi, tuğladan silindirik minaresi, revaklı iç avlusu ile son derece dikkat çekici bir yapıdır. Kayseri Huand Hatun Külliyesi'nin camii'nde, Danişmentlilerin aynı yerdeki Ulu Camilerindeki tasarımın izleri kuvvetle ortaya çıkar. Hacı Kılıç Cami-Medresesi'nde de yine Kölük Cami-Medresesi'nde olduğu gibi iki yapının birleşmesi ortak ve açık bir avlu çevresinde gerçekleşir. XIII. yy. Anadolu Selçuklu camilerinde cami-medrese birleşmesine değişik bir örnek de Amasya'daki Gök Medrese Camii'dir. Bursa Yeşil Cami'de olduğu gibi iç mekâna açılan ters eyvanlar, burada medrese fonksiyonunu yerine getirmekte, dışa açık giriş eyvanı ise, davetkâr bir cephe düzeni oluşturmaktadır. Sinop Ulu Camii'nin Artuklu üslûbu ile bağlantısı, Konya Alaeddin Camii cephesinde, Aksaray Sultan Hanı'nda ve diğer yapılarda etkisi üzerinde son yıllarda daha çok durulan Atabey ve Mütevellî Ayas'ın, Artuklulardan Selçuklular hizmetine geçmesiyle açıklanması belki de doğru olacaktır. Küçük ölçüde, cephesi dışında iddiasız bir yapı olan Bünyan Ulu Camii ise, ünlü Selçuklu dönemi mimârı Kaluyan ustanın "*Kaluyan bin Karabuda*" şeklinde baba adıyla bir kitabesine sahip olması ile dikkati çekmektedir.

Ağaç direkli Anadolu Selçuklu camileri geleneği, Gazneliler'in kaynaklardan bilinen Arus'ül-Felek Camii'ne kadar gerilere götürülebilir. XIII. yy.ın Anadolu'daki önemli örneklerinden Afyon, Sivrihisar, Konya Sahip Ata, Ankara Arslanhane gibileri değişen sayıda ağaç direkler, işlemeli başlıklar, kalemişli tavan kaplamaları, mihrap ve minberleriyle ünlüdür. Akşehir, Beyşehir gibi örneklerde ise, mihrap önünde tuğladan bir kubbeli bölüm bulunması ulu camiler geleneğinin bir değişik uygulaması olarak görülebilir.

XIII. yy. da özellikle Konya ve yakın çevresinde görülen tek kubbeli Anadolu Selçuklu mescitleri, bir bakıma tek kubbeli merkezî plan denemelerinin küçük ölçüde uygulamalarıdır. Çoğunun girişinde lâhitler yer almakla birlikte, birer hazırlık mekânına sahip olmaları daima dikkati çekmiştir. Ancak, bunlardan çok azı bir son cemaat yeri niteliğindedir. Çünkü, çoğunda bu hazırlık bölümleri yanlara alınmıştır.

XIII. yy. sonlarında ele alınmış olan küçük ölçüdeki denemeler, Anadolu Selçuklu mimârlığının, XIV. yy. Anadolu Beylikler dönemi atılımlarına kaynak oluşturduğunun bir göstergesidir. Nitekim onların mirascısı olarak görülen Karamanoğulları döneminin yapılarında aynı üslûbun devam ettirildiği görülür. Yeniden ele alınan Aksaray Ulu Camii ile, Konya İplikçi Camii'nde bu durum açıkça göze çarpar. Camilerde önemli gelişmeler bu dönemde özellikle Diyarbakır çevresindeki bazı Akkoyunlu yapılarında dikkati çeker. Özellikle sekiz dayanaklı Osmanlı camilerine yol açan denemeler önemlidir. Karakoyunlular'ın

Van Ulu Camii ise merkezî büyük kubbesiyle, onların Tebriz'den sonra ikinci önemli denemesi olarak nitelendirilir. Gerçekten de merkezî kubbeli cami ana mekânları için bu dönemde gerek Anadolu'da gerekse Anadolu dışında çok az sayıda örnek günümüze ulaşabilmiştir.

Anadolu'da Beylikler dönemi camileri içinde, sonraki gelişmeler bakımından en ilgi çekici olanları Aydınoğulları'nın 1374 tarihli Selçuk İsa Bey Camii, Saruhanlılar'ın Manisa Ulu Camii (1376) olacaktır. Başta Germiyanogulları olmak üzere, bu dönemde tek kubbeli ve üç bölümlü son cemaat yerine sahip plan şeması gelişmeye başlamış ve Osmanlı Beyliği'nde ilk denemeleri görülmüştür. Menteşeliler'in başta 1404 tarihli Balat (Milet) İlyas Bey Külliyesi Camii'ni, 1377 tarihli Kütahya Kurşunlu Camii'ni (Germiyanlı) bu arada sayabiliriz. Dulkadirîliler'in 1515 tarihli Elbistan Ulu Camii ile Diyarbakır'da ilk Osmanlı Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Fatih Paşa Camileri dört yarım kubbeli cami tasarımının Anadolu'daki ilk örnekleri olmaları bakımından son derecede önemli uygulamalardır. Selçuk'da İsa Bey Camii, Şam Emeviye ve Artuklu Camileri'nin tasarım özelliklerini XIV. yy. sonlarında Batı Anadolu'da yeniden gündeme getirmiş bir yapı olması yanında, avlusunun iki katlı pencere düzeni ile de Osmanlı avlulu camilerine bir öncü niteliği kazanmıştır. Ana mekânında peş peşe tekrarlanan ortada kubbeli yatık dikdörtgen nef düzeni, yandan girişler ve minarelerle bu dönem ve bölge için bir yenilik olmuştur. Saruhanlılar'ın Manisa Ulu Camii, külliyenin bir parçasıdır. Enine gelişen dört nefli ana mekânın mihrap önünde üç nefi kesen kubbe, 1157 tarihli Artuklular'ın Silvan Ulu Camii'ndeki gelişmeyi hatırlatır. Ancak burada, kubbenin oturduğu ayaklar sistemi, mekânın diğer yanlarını daha az bölen sekizgen bir sisteme dönüştürülmüştür. Ana mekânla hemen hemen eşit büyüklükteki avlu iki sıra revak ve tonozlarla örtülüdür.

Medreseler, çıkış noktasını müderrisin evinden alan, bu yüzden de konut mimârisiyle sıkı ilişkiler kurulabilen yapılardır. Kaynaklardan bilinen ilk medreselerin plan ve formları hakkında bilgimiz yetersizdir. Büyük Selçuklular'ın dört eyvanlı avlu etrafında düzenlendiği anlaşılan Hargirt ve Rey Medreseleri de konut mimârisiyle benzerliklerinden dolayı köşk olarak nitelendirilebilmiştir. Son yıllarda, Semerkant'da Şah Zinde Türbeler mahallesinde kazılarla ortaya çıkarılan bir yapı, olgun ve açık avlulu, simetrik bir medrese plan şemasını andırmakta ve 1066 tarihli I. İbrahim'in Karahanlı Medresesi olarak değerlendirilmektedir. Bu durum kesinleşirse Karahanlı dönemi mimârisinin, medreselerde de şaşırtıcı bir başlangıca sahip olduğu ortaya çıkacaktır. Varlığı günümüze ulaşabilen medreseler, yoğun olarak Selçuklu Atabeyleri'nden Zengiler döneminde karşımıza çıkar. Bunlar, külliyeler halinde düzenlendiğini yukarıda belirttiğimiz yapılardır. Açık avlu, dört eyvan düzeni hepsinde hâkimdir. Girişler birer kapalı hol biçiminde düzenlenmiş, bir tarafa petek kubbeli türbe eklenmiştir. Şam Nuriye Medresesi ile Nureddin Zengi'nin Maristan'ı bunlar içinde en önemli örneklerdir. Maristan, belki de yanında ek bölümü, arada su tesisleriyle tıp medresesi ve hastenesi tipinin öncülerinden olmalıdır. Zengiler döneminin önemli bir yapısı da Bosra'da 1136 tarihli Gümüştekin Medresesi'dir. Avlusunun üzeri kubbe ile örtülü, dört eyvanlı ve arada kapalı mekânları bulunan bu yapı, gerçekten de ilk örnekleri Horasan ve Merv bölgesi köşklerinde bulunan konut mimârisi ile yakın benzerlik gösterir. Anadolu dışında avlusunun üzeri kubbe ile örtülü günümüze ulaşabilen tek medrese örneğidir. Bundan hemen sonra Niksar ve Tokat'da Danişmendîliler'in iki kubbeli medresesi Anadolu'daki ilk örnekler olacaktır (1152 ve 1158). Kölük Cami-Medresesi'nde de medrese bölümü avlusunun üzeri örtülü bir esasa dayanmaktadır. XIII. yy. içinde, Isparta Atabey Ertokuş Medresesi, Boyalıköy Medresesi gibi, Anadolu Selçuklu örnekleri, Konya'

da Karatay (1251) ve İnce Minareli (1260-65) gibi iki şaheser örneğe ulaşacaktır. Avlunun kubbe ile örtüldüğü ve yapının merkezi haline geldiği bu yapılarda dengeli bir mekân dağılımı göze çarpar. Karatay'ın içteki çini mozaik süslemeleri ve mermer portali ile İnce Minareli'nin yüksek portalindeki taş süslemeler Anadolu Selçuklu San'atının en tanınmış örnekleri arasındadır. Bu gelişme Çay'da Taş Medrese ve Kırşehir'de Caca Bey medresesiyle devam ederek, Kütahya'da Germiyanlılar'ın Vacidiye Gözlemevi'ne ulaşır.

Avlusunun üzeri kapalı medreseler yanında, Anadolu'da da medreselerin büyük kısmı açık avlu esasına dayanır. Bazen dört eyvan, bazen de daha az sayıda eyvan bulunmakla birlikte avlu çevresinde genellikle revak vardır. İki katlı medreselerin sayısı fazla değildir. En erken tarihlilerden birisi Artuklular'ın Mardin'deki Hatuniye Medresesi olarak belirlenmiştir. İki katlı, revaklı avlulu, iki eyvanlı bir medrese olan yapı XII. yy. üçüncü çeyreğinde olgun ve dengeli bir plân şeması ile karşımıza çıkar. Bunu, Diyarbakır'da 1198 tarihli Zinciriye ve buna bağlı olarak XIII. yy. başlarında tamamlanan, Ulu Câmi'ye bitişik Mesudiye Medreseleri takip eder. Taş işçiliklerinin yoğunluğu, her iki medresede de iç mekânda dikkati çeker. Oysa, en erken tarihli Kayseri'de 1205/6 dan kalma Çifte Medrese olan Selçuklu Medreselerinde taş işçiliği daha çok cephelerde ve özellikle portallerde yoğunlaşacaktır. Çifte Medrese tıp medresesi ve şifâhanesi olarak birbirine bitişik yapılmış dört eyvanlı iki yapıdan meydana gelmektedir. İzzeddin Keykâvus'un Sivas'daki Şifahanesinden ise bugün tek bir yapı kalmış olmakla birlikte, bitişliğinde bir yapı olduğu üzerinde genellikle birleşmek mümkündür. Burada yer alan Keykâvus'un Türbesinin Anadolu Selçuklu mimârisinde ayrı bir yeri vardır. Selçuklu döneminin açık medreselerinden Tokat'da Gök Medrese'nin de bitişliğinde ek bir yapı ile bir tıp medresesi olduğu görüşü son yıllarda kuvvet kazanmıştır. İlhanlı döneminde de Amasya Bîmârhanesi ile devam eden bu gelişmeden anlaşıldığı kadarı ile Tıp Medreseleri ya doğrudan kendi içlerinde, ya da bitişiklerindeki bir yapıda aynı zamanda uygulama hastahanelerini de içeren bir bütün halinde tasarlanıyordu. Kayseri, Sivas, Konya başta olmak üzere pek çok Anadolu merkezinde açık avlulu Selçuklu Medresesi yapılmış ve çeşitli alanlarda devrin önemli öğretim kurumları olarak görev yapmışlardır. Sivas'da 1271 tarihinden Çifte Minareli, Gök, Burûciye Medreseleri de açık avlulu, taş işçilikleri ve cepheleriyle dikkati çeken en önemli örnekler arasındadır. Karamanoğulları döneminde aynı gelenek devam ettirilmiş, diğer beyliklerde de benzer örnekler görülmüştür. XIV. yy. içinde ilgi çekici değişik bir örnek, Peçin'de Menteşeliler'den Ahmet Gazi Medresesi'dir. Kubbeli tek eyvanı ile Osmanlı Medreselerine bir geçiş örneği olarak değerlendirilebilir.

Mezar Anıtları, Türk mimârisinin bir özelliği olarak, İslâm mimârisi içinde önemli yere sahiptir. Adeta Türk egemenliğinin birer damgası gibi, Türklerin varlık gösterdiği bütün bölgelerde, sayısız örneğe rastlanabilir. Bunda, İslâmiyetten önce de kuvvetli bir mezar geleneğine sahip olunması etkindir. Kurganlar ve Kültigin mezar anıtına yukarıda kısaca dikkati çekmiştik. Çadır mezarlarının da göçer boylar arasında XIX. yy. içinde bile Hazer'in doğusundaki bölgelerde bir gelenek olarak yaşadığı bilinmektedir. 978 tarihinden Özbekistan sınırları içindeki Tim, Arap Ata Türbesi, yonca tromplu kubbesi, kare mekânı, kalın duvarı gibi yükselen cephesiyle dikkati çekici bir uygulamadır. Gaznelilerin Baba Hatum Türbesi ile benzerlikler gösteren bu yapı bir Karahanlı dönemi yapısı olarak değerlendirilmiştir. Zaten bu dönemde, Karahanlı, Gazneli ve sonradan Büyük Selçuklular arasında sık sık el değiştiren bölgelerde özellikle mezar anıtlarının aidiyeti daima tartışmalı olmuştur. Ama, diğer Karahanlı dönemi mezar anıtlarına baktığımızda daima giriş cephesine önem verilen kare plânlı ve kubbeli yapılarla karşılaşırız. Giriş cephesi, çoğunlukla, sivri kemerli bir

niş biçiminde yükselerek, arkadaki kubbeli mekânı adeta gizlemektedir. Cep-
hedeki yoğun tuğla dekorasyon ise, mimârî süsleme tarihi açısından üzerinde
ayrıca durulmağa değer düzeydedir. 1012-1186 arasında yer alan Özkent'deki
türbelerde bu geleneğin değişmeden devam etmiş olması bu formun ve tasarı-
mın ne kadar benimsendiğine bir işarettir. Gaznelilerin Sengbest'deki Arslan
Cazip Külliyesi'nden günümüze ulaşan türbe ise büyük ölçüde bir kubbe yapısı
olarak belirir. Horasan bölgesindeki türbelerde sistemli gelişme dikkati çeker.
Tuğladan kubbe yapıları olarak beliren bu mezar anıtlarında, cepheye verilen
önem Selçuklu döneminde de devam eder. Türkmenistan'ın güneyinde Serahs
ve Mihne'deki XI. yy. türbelerinde kübik altyapı üzerinde yüksek kasnak
bölümlü türbeler gittikçe daha yaygın hale gelirler ve gelişme
Merv'deki 1157 tarihli Sultan Sencer Türbesi'nde tamamlanır. Serahslı
Mimar Muhammed bin Atsız'ın eseri olan bu yapı, 27m. lik bir küpün
sınırları içinde tasarlanmış iki kademeli bir türbedir. Altta kare plânlı, olukça
masif bölümün üzerinde, dışa açık bir galeri katı ve çift kubbeli örtü esaslı mey-
dana getirir. Yıkık olan dış kubbenin firuze sırlı tuğla ile kaplı olduğu kaynak-
lardan anlaşılır. 17 m. çapındaki kubbe, İç Asya'da 1360 tarihli Hoca Ahmed
Yesevi Türbesi'nin 18.m. çapındaki kubbesiyle aşılabilmiştir. İlhanlı hükümdarı
Olçayto'nun Sultaniye'deki Türbesinden, XV. ilk yarısında Timur'un Gur Mir'i-
ne, Şah Cihan'ın 17. yy. daki Tac Mahal'ine kadar uzayan bir etkisi daima söz
konusu olmuştur. Öte yandan, kübik altyapı üzerinde daha dar kasnak ve yük-
sek kubbeleriyle Mısır'a kadar uzayan bir gelişme çizgisini de izlemek müm-
kündür.

Kümbetler, değişik bir mezar anıtı tipi olarak türbelerden ayrı ele alınırlar,
Farsça konuşulan bölgelerde Kubbe anlamında olan Kümbet, genellikle ölü
gömme odası ile ziyaret yeri üst üste iki kat halinde düzenlenen yapılar şeklin-
de anlaşılır. En belirleyici özellikleri de kubbe üstündeki külâhlarıdır. Bunların
ilk örneklerini kule mezarlarda görmek mümkündür. Selçuklu döneminin en
erken örneği olarak da genellikle Abarkuh'daki Kümbedi Ali ele alınır. Sekiz-
gen plânlı, moloz taşın da kullanıldığı bu örnekte külâh altında geniş ve kaba-
rık bir mukarnas dizisi dikkati çeker. Bütün kule biçimi kümbetlerde külâh sa-
çağı altında süsleme şeritleri ve kitâbe kuşağı vazgeçilmez halde hep karşımıza
çıkacaktır. Nitekim Damgan'da Kırkkızlar Kümbeti de bunlar arasındadır. 1966
yılından beri tanınan Harrekân bölgesindeki iki sekizgen kümbet, çift kubbele-
ri, yüzeylerindeki değişik tuğla süslemeleriyle dikkati çekmektedir. 1067 ve 1093
tarihli birbirine çok yakın yapılar açık arazide birer çadır görünümünü verir. Zin-
can'lı mimârlarının akraba oldukları kitabelerden anlaşılır. Horasan ve Türkme-
nistan bölgelerinde devam eden kümbet geleneği, Azerbaycan Atabekleri dö-
neminde Meraga ve Nahcivan'da önemli eserler ortaya koyar. Özellikle 1186 ta-
rihli Mümine Hatun Kümbeti on kenarlı yüksek gövdesi, gövdesinin yüzeylerin-
deki süslemeler ve sırlı tuğla kaplamaları ile dikkati çeker. Harzemşahlı san'atı
çevresinden günümüze ulaşan iki kümbet, türbe ile kümbet arası görünüşleriyle
tanınırlar. Bir bakıma, Timurlu San'atı çerçevesinde, Şah Zinde Mahallesin-
deki Semerkant Türbelerinde de kübik altyapılar üzerinde yüksek kasnaklar
ve yükseltmiş kubbelerle bu özellik devam eder.

Mezar anıtlarının gelişmesi bakımından Anadolu zengin bir çeşitleme
gösterir. Çoğunluğu Kümbet biçiminde olan yapılardan başka, özellikle medre-
selere bağlı çok sayıda türbe vardır. Bugüne kadar binden fazla bilinen örnek
tesbit edilmiştir. Artuklu devrinin bir özelliği bağımsız mezar anıtları yerine, med-
reselere bağlı türbelerin yapılmış olmasıdır. Buna karşılık Danişmendlilerde ve
diğer Erken Dönem Anadolu Türk Devletlerinde daha çok sayıda mezar anıtı
ile karşılaşılır. Tabii Anadolu'da kümbetlerde yapı malzemesi genellikle taşdır.
Buna karşılık tuğla geleneğini sürdüren Niksar Kırkkızlar, Kemah Melik Gazi,

Tokat Ali Tüsi gibi ender örnekler de vardır. Saltuklular'ın Erzurumdaki Emir Saltuk Kümbeti gibi değişik uygulamalar ve Tercan'da Mama Hatun Kümbeti'ndeki gibi çevre duvarlılar da bulunur. Gerçekten de Mama Hatun Kümbeti, etrafındaki nişli çevre duvarı ile XIII. yy. da Mimar Ahlatlı Şaşı Mufaddal'ın önemli bir uygulamasıdır. XIV. yy. da Anadolu'da Ertenalı eseri olarak karşımıza çıkan Kayseri dışındaki Köşk Medrese gibi bir değişik örneği daha bulunmakla birlikte, Aral'ın doğusundaki M.Ö. IV. yy. a tarihlenen Tagisken mezar anıtları ile şekil olarak bağlantısı için arada çok uzun bir zaman dilimi vardır.

Selçuklu dönemi mezar anıtları içinde Konya Alâeddin Camii avlusundaki Kılıç Arslan Kümbeti on kenarlı oluşu ile dikkati çeker. Yine on kenarlı bir diğer Selçuklu Kümbeti de Sivas'daki şifâhanenin güney eyvanındaki türbenin üzerinde yükselen İzzeddin Keykâvus'un kümbetidir. Üstelik tuğladan olan bu üst yapı, tuğla süslemelerindeki çeşitlilikle de dikkati çeker.

Anadolu'da kümbetler bakımından Kayseri ve Ahlat özel bir yere sahiptir. Kayseri'deki Döner Kümbet'in figürlü süslemeleri yanında, Ahlat'da XIII-XVyy. lar arasında tarihlenen kümbetler silindir ve çokgen gövdeleri, taş işçiliğinin çeşitliliği, sivri külâhlarıyla dikkati çekerler.

Karamanoğulları döneminde de devam eden benzer gelenek, XIV:XV. yy. Anadolusunda genel çizgilerini korumuştur. Hasankeyf'de Zeynel Bey Kümbeti, Akşehir'de Seyyid Mahmud Hayrânî ve Konya'da Mevlânâ türbeleri, Ertenalılarının Kırşehir Aşık Paşa Türbesi, Sivas'da Gündük Minare, Mardin'de Sultan Hamza Türbesi gibi değişik uygulamalar bu devrin deneme yapılarıdır.

Anadolu'da karşılaşılan bir diğer mezar anıtı türü de, en eskisi Seyitgazi'de Ümmühan Hatun Türbesi olan Eyvan Türbeler'dir. Özellikle Konya, Kütahya, Afyon çevrelerinde yoğunlaşan bu yapılarda mumyalık katı üzerinde eyvan biçimi bir yapı dikkati çeker. En önemli örneklerden bir tanesi XIV. yy. başlarından Konya, Gömeç Hatun Türbesidir.

Kervansaraylar, Türk mimârisinin erken döneminde, kervan yolları üzerinde ticarî amaçlı yapılar olarak değerlendirilmekle birlikte, çıkış noktaları "ribat"a dayanır. XIII. yy. Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının çoğunun kitâbelelerinde bile bu terim yaşamaktadır.

1019/20 yıllarından Gaznelilerin Ribât-ı Mâhî'si günümüze ulaşabilen ilk kervansaraylardandır. Dört eyvanlı bir avlu çevresinde sağır revakları ve eyvanların arkasındaki kubbeli mekânları ile sivil mimârîde denenilen pek çok mimârî öğenin dinî mimârîye hazırlık olduğunu gösteren önemli örneklerdendir. Bu yapının tasarımının bölgede Karahanlı ve Büyük Selçuklu Kervansaraylarında da etkili olduğu anlaşılıyor. Nitekim pekçoğunun plân şemaları ve cephe düzenleri bunu andırır. Köşe kuleleri, tek girişler, avlunun köşelerinde bazen konut mimârîsini andıran özel daireler, alışıldık öğelerdir. Karahanlıların Başane Kervansarayı ile Selçukluların Ribât-ı Şerîfi ise, ikişer bölümlü olmalarıyla Anadolu'daki gelişmelere yakınlık göstermektedirler. Buhara-Semerikand yolunda Karahanlı Nasr bin İbrahim'in 1078/79 tarihli Ribât-ı Melik'i ötedenberi dikkati çeken yivli cephesi, uzun kitâbesi, köşe kuleleriyle âbidevî bir cephe yapısı olarak bilinmekteyken, son yıllarda cephe gerisinde yapılan kazılarla, ilgi çekici bir durum ortaya çıkmaktadır. Daha çok Safevî dönemi İran kervansaraylarında tanıdığımız merkezi kubbeli kapalı hol sisteminin benzeri, bu kervansaray için de teklif edilmektedir. Henüz bu şekli aldığı dönem kesinlik kazanmadığı için burada ihtiyatla kaydetmek gerekecektir. Selçuklu döneminin en tanınmış kervansarayı Ribât-ı Şerîf ise 1114/15 yılına tarihlenen iki avlulu bir yapıdır. Her iki avlu da dört eyvanlı, revaklı bir şemaya sahiptir. Köşelerde de köşk plânlarını andıran merkezî plânlı daireler yer almaktadır.

Anadolu'da Selçuklu Dönemi dışında kervansaraylar hakkındaki bilgimiz yok denecek kadar azdır. Fakat, Anadolu Selçuklu kervansarayları XIII. yy. da Anadolu Türk Birliğini sağlamış olan Selçuklu Devleti'nin yol şebekesine ve ticarete verdiği önemi vurgulayan önemli anıtlar olarak günümüze ulaşmıştır. Her türlü yol bakım ve hizmetinin vakıf olarak karşılandığı anlaşılan bu yapılar, Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığının en önemli yapılarıdır. Mekân düzenleri ve tasarımları yanında taş süslemelerindeki çeşitlilik önemlerini bir kat daha artırır. İlk Sultan Han olan 1192 tarihli kısmen ayakta Alay Han'dan başlamak üzere sekizi Sultanlar tarafından yaptırılmış, 59'u ayakta, 35'i de son yıllarda tesbit edilmiş çok sayıda kervansaray içinde Sultan Han denilenler, sadece Sultanlar tarafından öncülük edilerek yaptırıldıkları için değil, plân şemaları ile de özellik gösterirler. Alay Han, Evdir Han, İncir Han, Kırkgöz Han, Eğridir Han, Alara Han ve İki Büyük Sultan Han doğrudan dört Anadolu Selçuklu Sultanı tarafından yaptırılmış, diğerleri hep devlet adamları tarafından inşa ettirilmişlerdir. Konya-Aksaray ve Kayseri-Sivas yollarındaki Sultan Hanlar ile Ağzıkara Han, klasik şemayı en iyi biçimde gösterirler. Tek girişten ulaşılan hanlar, iki bölümlüdür. İlki açık avlu, ikincisi kapalı hol bölümü. Her iki bölümün portallerinde yoğunlaşan taş işçiliği, kapalı hol bölümünün neflere ayrılmış iç mekânında, kuvvetli bir mekân etkisine dönüşür. Genellikle merkezde bulunan aydınlık kubbesinden süzülen dolaylı ışık, bu etkiyi daha da artırır. Hanlar içinde Alanya çevresindeki Alara Han, açık avlu ve kapalı hol bölümlerinin eş odaklı olarak içiçe düzenlenmesiyle, Tercan ve Eshab-ıKehf hanları ile ayrı bir grup oluştururken, Evdir Han, güneyde değişik bir avlu düzeni gösterir. Akşehir-Afyon yolunda Çay Han'ın bugün ayakta olan kapalı hol bölümü, aynı zamanda Hanlar üzerinde 1278/79 tarihli son Selçuklu kitabesini de taşıması bakımından ilgi çekicidir.

Köprüler, Kervansarayların güvenilir konaklar olduğu yol şebekesini tamamlayan yapılarıdır. Anadolu'daki örneklerine bakıldığında, Artukluların Hasankeyf, Batmansuyu (Malabadi), Çermik köprülerinde orta açıklığın tek kemerle geniş ve yüksek olarak geçildiği bazı örneklerle rastlamak mümkündür. Bunun dışındaki köprülerde genellikle çok ayaklı ve çok gözlü köprüler dikkati çekmektedir. Orta gözün geniş tutulduğu köprülerin, Osmanlı döneminde daha da yaygınlaştığı düşünülürse gelişme açısından üzerinde ayrıca durulacak bir özellik olduğu görülecektir.

Saraylar, Köşkler ve Konutlar, herhalde daha dayanıksız malzemeden ve anıt fikrinden uzak bir düşünce ile ele alındığından günümüze az sayıda ulaşan yapılarıdır. Çadır saray geleneğinin uzun zaman yaşaması da buna katılabilir. Fakat, dikkati çekici bir özellik, Türk saraylarının genellikle su manzarasına açık yerlerde yapılmasıdır. Eski Türk saraylarının konut mimârisinden gelişen özelliklere sahip olduğu hep bilinir. Bağdat Sarayının bile, Ebu Muslim-i Horasânî'nin Merv'deki konağından esinlenerek yapılmış bir çekirdek bölümünün (altın kubbe) bulunduğu kaynak bilgilerinden derlenebilmektedir. Horasan ve Merv bölgesinin IX-XII. yy.lardan konut tiplerine bakıldığında ise, genellikle dışa kapalı, merkezi plânlı yapılarla karşılaşılır. Ortada kubbeli avlunun yer aldığı plan şemasında genellikle dört eyvan kolu arasındaki dört köşede mekân veya mekân grupları dikkati çeker. Bazen eyvan kollarından birisi kısılır veya ortadan kalkar. Kuzey Suriye bölgesinin Tarma Tipi adı ile anılan üç eyvanlı konut geleneği, Anadolu'da da bazı XIV.XV. yy. taş yapılarında görülebilen bir uzantıya sahiptir. Kapalı medreseler ve zaviyeler kadar izlerini ve etkisini söz konusu edebileceğimiz böylesine bir konut geleneğinin Sarayı da etkilemesi şüphesiz doğal olacaktır. Asya'da saraylarda eyvanlı taht salonları geleneği hep vardır. Tir-

miz'de Karahanlıların sarayında da, avluya açılan taht eyvanı, diğerlerinden yüksek ve genişti. Eyvan içinde duvar parçaları bir çevre koridoru meydana getiriyordu ve bazı araştırmacılara göre Maverâünnehir, Horasan, Toharistan'ın XI-XII.yy. yapıları için örnek ve sentez bir anıttı. Gaznelilerin Leşker-i Bazar Sarayı için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Özellikle taht eyvanının benzer plânlanması ve yoğun alçı süslemeleri ile dikkati çeken bu saray, çeşitli yapıların geniş bir alanda dağılması ile kendini belli ediyordu. Bu geniş alan içindeki dağınık yapılardan meydana gelen saraylar, daha sonraki dönemlerde de ortak bir özellik olarak karşımıza çıkacaktır. Gazne'de Sultan Mesud'un sarayı dört eyvanlı avlu etrafında, düzenli bir yapı olması ve mermer süslemeleriyle bu çizgiden ayrılacaktır. Selçuklular'ın Merv ve Rey saraylarının mimârîsi hakkında çok dağınık bilgilerimiz olmakla birlikte, buralardan Dünya müzelerine dağılmış olan figürlü alçı kabartmalar, Anadolu Selçuklularının Konya sarayı ile benzerlik arayabilmemiz için ipucu vermektedir. Figürlü süslemelerin eyvanlar içinde yer aldığı diğer bir Saray da Zengiler'in Musul'daki Sarayı olacaktır.

Anadolu'ya baktığımızda, Diyarbakır Artuklu Sarayı'nın, Hasankeyf örneğinde olduğu gibi nehir manzarasına açık bir tepede kurulduğunu göreceğiz. Dört eyvanlı şemaya sahip divanhanesindeki selsebil ve havuz, suya verilen önemi bir daha ortaya koyacaktır. Bitişindeki hamam kalıntısı ise Alâeddin Keykubat'ın Alara Kasr'ındaki hamamı ile birlikte Anadolu'da hamamlı saraylara ikinci bir örnek olacaktır. Anadolu Selçuklularının İznik başta olmak üzere kaynaklarda bilinen saraylarından çok azı tam olarak aydınlatılabilmektedir. Konya'da Kılıçarslan Köşkü'nden ve Saraydan bir duvar parçasından ve yayınlanan restitüsyon denemelerinden başka bir şey kalmamıştır. Ancak ştuk ve çini süslemelerinden bazı fragmanlar Müzelerimizdedir. Konya Sarayı'nın da dağınık bir yapılaşma esasına dayandığı anlaşılmaktadır. Kayseri'de Keykubadiye Köşkleri aynı nitelikleri gösteriyor. Beyşehir Gölü kıyısındaki Kubâdâbad Sarayı ise, karşıdaki adayı da içine alan geniş bir alana yayılmış köşkler ve tersaneden meydana geliyordu. Köşk plânlarında eyvanlı düzeni açıkca seçmek mümkün olmaktadır. Asıl önemle üzerinde durulan ise, çeşitli figürlü çini kaplamalar olmuştur. Erkilet, Argıncık, Aksaray köşkleri taş yapıları ve küçük, kapalı mekân birimleriyle devamlı oturmaktan çok geçici kullanıldıklarını hissettiren yapılarıdır. Alanya çevresindeki köşkler de bunlar gibi düşünülmelidir. Mimârî süsleme ile ilgili bir detay olmakla birlikte, Alara Kasr'ının hamamındaki figürlü fresklerin şimdilik Anadolu'da tek örnek olduğunu belirtmek gerekir. Anadolu'daki bu gelişmelere paralel olarak Bakû'da XIII-XIV.yy.larda oluşan Şirvanşahlar Sarayı Külliyesi'nin de köşkleri, divanhanesi, hamamı, cami ve türbesiyle Azerbaycan bölgesinin önemli bir yapılar topluluğu olduğunu belirtmek gerekecektir.

Genel çizgileriyle, Ortaçağ Türk Mimârîsi diyebileceğimiz, Osmanlı öncesi Türk mimârîsinde, Asya'da, Suriye-Irak, Mısır bölgelerinde ve Anadolu'da kendi içinde devamlı bir kültür alışverişi sözkonusu olmuştur. 1071'de başlayan Anadolu'ya açılmanın ardından, Moğol baskısı önünde gelen ikinci taze dalga iç Asya'nın geleneklerini bir daha Anadolu'ya tanıtmış, Timur dalgası ile XIV.yy.da, Anadolu'nun İç Asya'daki gelenekleri yeniden hatırlaması mümkün olmuştur. Bu büyük hareketler, mimârî alanında da etkili olmuş, başlangıçta sözü edilen Türk mimârîsinin devamlılık çizgisi içindeki sürekli araştırma, deneme ve geliştirme özelliğine yeni hamleler getirmiştir. Bu gelişme, sonunda Osmanlı mimârîsine zemin olmuş ve XVI.yy. da klasik anlamı ile Koca Sinan döneminde evrensel bir düzeye ulaşmıştır. Bütün bu gelişmede, Ortaçağ Türk Mimârîsinin temel rolünü anlayabilmek için, araştırmaları ihmal etmeden, gereken önemi vererek, gelişmenin köklerini kavrayabilmek gerekmektedir. Türk Mimârîsinin, Türk Tarihi ile paralel bir geçmişi bulunduğunu ve bu geçmişten gelen, istik-

rarlı bir araştırma-geliştirme geleneğinin XVI. yy. klasik dönemine ulaştırdığını göz ardı etmemelidir.

Kaynaklar:

Osmanlı öncesi Anadolu ve Anadolu dışı Türk Mimârisi için çok sayıda araştırma ve yayın vardır. Genel Bibliyografya yayınlarının sistematik taranmasından bu bakımdan yararlanmak mümkündür. Çoğunlukla ihmal edildiği sanılan bu alanda çok sayıda Türkçe yayını, kitaplar dışında, konu ile ilgili dergilerdeki makalelerde bulmak mümkündür. Burada sınırlı sayıda kaynak eser belirtilirken, özellikle bibliyografyaları bakımından konuyu açabilecekler seçilmek zorunda kalmış ve Türkçe yayınlara ağırlık verilmiştir.

E. AKÜRGAL (yay.), *Art and Archaeology in Turkey*, London 1980; A. ALTUN, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimârisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978; *Ortaçağ Türk Mimârisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988; ANO. NİM, *İslâm San'atında Türkler*, İstanbul 1976; M.O. ARIK, "*Erken Devir Anadolu Türk Mimârisinde Türbe Biçimleri*"; *Anadolu (Anatolia)*, XI, 1967, Ankara 1969, s. 57-119; C.EARSEVEN, *Türk San'atı*, İstanbul 1970; O. ASLANAPA.E. DIEZ.M.M.KOMAN, *Karaman Devri San'atı*, İstanbul 1950; O. ASLANAPA.E.DIEZ, *Türk San'atı*, İstanbul 1955; O.A.S. LANAPA, *Turkish Art and Architecture*, London 1971; *Türk San'atı*, İstanbul 1984; *Osmanlı Devri Mimârisi*, İstanbul 1986; C.E. BOSWORTH (çev. E. MERÇİL-MÜPŞİRLİ), *İslâm Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980; C. CAHEN (Pre Ottoman Turkey'den çev. Y. MORAN), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979; T. CANTAY, "*Niksar Kırkkızlar Kümbeti*"; *San'at Tarihi Yıllığı*, IXX, İstanbul 1981, s. 83-107; M. CEZAR, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimârlık*, İstanbul 1977; Y. DEMİRİZ, *Osmanlı Mimârisinde Süsleme I*, İstanbul 1979; K. ERDMANN, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I, II, Berlin 1962. (H. ERDMANN-G. SCHNEIDER) III *Die Ornamentik*, Berlin 1976; E. ESİN, "*Türklerde Gök Tapınağına Dair*"; *San'at Tarihi Yıllığı*, XII, İstanbul 1983, s. 35-61; "*Ribât-ı Melik*"; *Erdem*, 2/5, Ankara 1986, s. 405-425; S. EYİCE, "*İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai bir Müessesesi, Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler*"; *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, İstanbul 1963, s. 1-80; A. GABRIEL, *Monuments Turcs d'Anatolie I, II*, Paris 1931, 1934; *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1940; B. KARAMAĞARALI, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1972; H. KARAMAĞARALI, "*Kayseri'deki Huand Camiinin Restitüsyonu ve Huand Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülahazalar*"; *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, Ankara 1976; A. KIZILTAN, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescidler*, İstanbul 1958; D. KÜBAN, *Anadolu Türk Mimârisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965; A. KURAN, *İlk Devir Osmanlı Mimârisinde Cami*, Ankara; *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969; S. MÜLAYİM, *Anadolu Türk Mimârisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara 1982; B. ÖGEL, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962; S. ÖGEL, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezini*, Ankara 1966; *Anadolu Selçuklu San'atı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986; G. ÖNEY, *Anadolu Selçuklu Mimârisinde Süsleme ve El San'atları*, Ankara 1978; Z. SÖNMEZ, *Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar Anadolu'daki İslâm ve Türk Devri Yapılarında Çalışan San'atkârlar (İst. Üniv. Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 1981; M. SÖZEN, "*Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler*, *Anadolu San'atı Araştırmaları*, I, İstanbul 1969, s. 167-210; *Anadolu Medreseleri I-II*, İstanbul 1970-1972; M. SÖZEN ve DİĞERLERİ, *Türk Mimârisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975; M. SÖZEN, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimârisi*, İstanbul 1981; N. TA. BAK, *Ahlat Türk Mimârisi*, İstanbul 1972; A. TÜKEL-YAVUZ, "*Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları*"; *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 979, s.187 vd. R.H. ÜNAL, "*La part des Chercheurs Turcs dans l'étude de 'Art Turc'*"; *Etudes Médiévales et Patrimoine Turc* (volume publié à l'occasion du centième anniversaire de la naissance de Kemal Atatürk), Paris 1983, s. 67-80. S. K. YETKİN ve DİĞERLERİ, *Türk Mimârisi*, Ankara 1965; S.K. YETKİN, *Türk Mimârisi*, Ankara 1970; *İslâm Ülkelerinde San'at*, İstanbul 1974; Ş. YETKİN, "*Türkiye'de 50 Yıl İçinde Yapılan Türk San'atı ile İlgili Kazılar*"; *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi*, İstanbul 1973, s. 271-290; *Anadolu'da Türk Çini San'atının Gelişmesi* (2. basım), İstanbul 1986.